

СЕЛСКИЯТ ВЪПРОС ВЪВ ФРАНЦИЯ И ГЕРМАНИЯ¹⁰²

Написано между 15 и 22 ноември 1894 г.

Напечатано в списание „Die Neue Zeit“,
Вд. 1. кн. 10, 1894—1895 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на списанието

Превод от немски

Буржоазните и реакционни партии се чудят извънредно много, че сега социалистите внезапно и навред поставят на дневен ред селския въпрос. Всъщност те би трябвало да се чудят, че това не е станало отдавна. От Ирландия до Сицилия, от Андалузия до Русия и България селянинът е твърде съществен фактор на населението, производството и политическата власт. Изключение правят само две области в Западна Европа. В същинска Великобритания едрото земевладение и едрото земеделие напълно изтласкаха живеещия от своето стопанство селянин; в източноелбска Прусия същият процес се извършва от векове и тук също селянинът все повече и повече се „отстранява“* или поне измества на заден план в икономическо и политическо отношение.

Като фактор на политическата власт селянинът се проявява досега обикновено само със своята апатия, която се корени в изолацията на селския живот. Тази апатия на широката маса на населението е най-силната опора не само на парламентарната корупция в Париж и Рим, но и на руския деспотизъм. Но тя съвсем не е непреодолима. Откакто възникна работническото движение, за буржоата в Западна Европа, особено там, където преобладава парцелната селска собственост, не беше много трудно да възбудят в селяните подозрение и омраза към социалистическите работници, представяйки ги като partageux, като привърженици на „разделянето“, като лениви, алчни граждани, посягащи върху селската соб-

* Wird „gelegt“. Bauernlegen — технически термини за изгонване, експроприране на селяните в историята на Германия. (Бележка на В. И. Ленин към напрежения от него превод на началото на произведението на Енгелс.)

ственост. Неясните социалистически пориви на Февруарската революция от 1848 г. бяха бързо пометени от реакционното гласуване на френските селяни; селянинът, който искаше да го оставят на спокойствие, измъкна от спомените си легендата за селския император Наполеон и създаде Втората империя. Всички знаем колкострува на френския народ този подвиг на селяните; той и досега страда от неговите последици.

Но оттогава се промениха много неща. Развитието на капиталистическата форма на производство преряза жизнения нерв на дребното производство в селското стопанство; то запада и загива неудържимо. Конкуренцията на Северна и Южна Америка и Индия наводни европейския пазар с евтино жито, толкова евтино, че с него не може да конкурира нито един европейски производител. И над едрият земевладелец, и над дребния селянин еднакво надвисва гибел. А тъй като и двамата са земевладелци и селски жители, едрият земевладелец се представя за борец за интересите на дребния селянин и дребният селянин — общо взето — го признава за борец за неговите интереси.

Но през това време на Запад израсна могъща социалистическа работническа партия. Смътните предчувствия и стремежи от епохата на Февруарската революция се проявиха, разшириха и задълбочиха, превръщайки се в отговаряща на всички научни изисквания програма с определени, осезателни искания; тези искания се отстояват в германския, френския и белгийския парламент от непрекъснато растящ брой социалистически депутати. Завоюването на политическата власт от социалистическата партия е въпрос на недалечното бъдеще. Но за да завoюва политическата власт, тази партия трябва най-напред да отиде от града в селото, трябва да стане сила в селото. Социалистическата партия, която превъзхожда другите партии с ясното разбиране на връзката между икономическите причини и политическите последици, която благодарение на това отдавна откри вълката под овчата кожа на едрият земевладелец, натрапващ своето приятелство на селянина — може ли тази партия да остави спокойно обречения на гибел селянин в ръцете на неговите лъжезащитници, да го остави дотогава, докато той се превърне от пасивен в активен противник на индустриалните работници? И тук ние сме в центъра на селския въпрос.

I

Селското население, към което можем да се обърнем, се състои от твърде различни съставни части, които на свой ред се различават в зависимост от отделните местности.

В Западна Германия, както във Франция и Белгия, господствува дребното производство на парцелните селяни, които в повечето случаи са собственици, а по-рядко арендатори на своите парчета земя.

На северозапад — в Долна Саксония и Шлезвиг-Холщайн, преобладават едри и средни селяни, които не могат без ратаи, ратайчини и дори надничари. Същото е и в една част на Бавария.

Източноелбска Прусия и Мекленбург е област на едро земевладение и едро производство с домашна прислуга, ратаи и надничари, а тук-там, в сравнително малък и постоянно намаляващ брой, намираме дребни и средни селяни.

В Средна Германия всички тези форми на производство и земевладение са смесени в различни пропорции в зависимост от местността, без една или друга от тях да преобладава на по-голяма площ.

Освен това има области с различни размери, където собствената или арендованата орна земя е недостатъчна за изхранване на семейството и служи само като основа за някакъв домашен занаят, осигурявайки му ония необяснимо ниски при друго положение надници, които гарантират на продуктите постоянен пласмент при каквато и да било чуждестранна конкуренция.

Кои от тия подразделения на селското население могат да бъдат спечелени за социалдемократическата партия? Ние ще изслед-

ваме тоя въпрос, разбира се, само в общи черти; ще разгледаме само рязко изразените форми; липсата на място не ни позволява да се спираме на междинните степени и на случаите на смесен състав на селското население.

Да почнем с дребния селянин. Той е не само най-важният от всички селяни за Западна Европа изобщо, но и представлява критичния случай за целия въпрос. Изясним ли си нашето отношение към дребния селянин, ние имаме вече всички опорни точки, за да определим поведението си към другите съставни части на селското население.

Под среден селянин ние разбираме тук собственика или арендатора — особено собственика — на парче земя, не по-голямо от онова, което той може по начало да обработва със собственото си семейство, и не по-малко от онова, което изхранва семейството му. Следователно този дребен селянин, както и дребният занаятчия, е работник, който се различава от съвременния пролетарий по това, че още притежава своите средства на труда; следователно той е остатък от начин на производство, който принадлежи вече на миналото. От своя прадядо — крепостен, зависим или — като рядко изключение — свободен, но задължен да плаща данък и да работи ангария селянин, той се различава в три отношения. Първо, по това, че френската революция го освободи от феодалните тегоби и повинности, които той дължеше на едрия земевладелец, и в повечето случаи — поне на левия бряг на Рейн — му предаде неговия участък земя като свободна собственост. Второ, по това, че той загуби защитата на самоуправляващата се община, чийто член беше, а с това и своя дял от правото да се ползва от някогашната общинна земя. Общинната земя му беше мошенически отнета отчасти от бившия му феодален господар, отчасти от просветеното, основано върху римското право, бюрократично законодателство и по този начин съвременният дребен селянин беше лишен от възможността да изхранва работния си добитък, без да купува фураж. А в стопанско отношение лишаването му от правото да ползва общинната земя далеч превишава отменяването на феодалните тегоби; броят на селяните, които не могат да държат работен добитък, расте непрекъснато. Трето, сегашният селянин се отличава с това, че е загубил половината от предишната си производителна работа. По-рано той произвеждаше със семейството си от собственоръчно добити суровини по-голямата част от индустриалните продукти, от които се нуждаеше; останалите му нужди задоволяваха съселяните, които покрай земеделие се занимаваха и със занаят и на които се плащаше обикновено с продукти или насрещни услуги. Семейството, а още повече селото, се задоволяваше само, произвеждайки почти всичко, от което се нуждаеше. Това беше почти чисто натурално стопан-

ство, от пари съвсем не се чувствуваше нужда. Капиталистическото производство сложи край на това чрез паричното стопанство и едрата промишленост. И ако общинната земя беше първото основно условие за съществуването на селянина, то промишленото странично производство беше второто. Така селянинът потъва все по-дълбоко и по-дълбоко. Данъци, неурожай, наследствени делби и съдебни процеси тласкат селяните един след друг към лихваря, дълговете стават все по-масово явление, а за всеки отделен длъжник — все по-тежки — с една дума, нашият дребен селянин, както и всеки остатък от минал начин на производство, върви неудържимо към гибел. Той е бъдещ пролетарий.

Като такъв той би трябвало охотно да се вслушва в социалистическата пропаганда. Но за това засега все още му пречи неговото дълбоко вкоренено чувство за собственост. Колкото по-тежка става за него борбата за неговото застрашено парче земя, с толкова по-упорито отчаяние се вкопчва той в него, толкова по-склонен е да вижда в социалдемократа, който му говори за предаване на поземлената собственост в ръцете на цялото общество, също тъй опасен враг, както в лихваря и адвоката. Как трябва да се бори социалдемократията с този предразсъдък? Какво може да предложи тя на загиващия среден селянин, без да измени на себе си?

Ние имаме една практическа опорна точка в аграрната програма на френските социалисти от марксистко направление, която заслужава толкова по-голямо внимание, защото изхожда от класическата страна на дребното селско стопанство.

На Марсилския конгрес в 1892 г. беше приета първата аграрна програма на партията⁶⁰³. Тя иска за безимотните селскостопански работници (т. е. надничарите и домашната прислуга): минимална работна заплата, установена от професионалните съюзи и общинските съвети; селски занаятчийски съдилища, състоящи се наполовина от работници; забраняване продажбата на общинската земя и даване държавните земи под аренда на общините, които трябва да дават цялата тая земя — и своята собствена, и арендованата — под наем на асоциации на семействата на безимотните селскостопански работници за съвместно обработване при забрана да се използват наемни работници и под контрол на общината; пенсии за старост и инвалидност, които да се покриват от специален данък върху едрата поземлена собственост.

За дребните селяни, към които тук се отнасят специално и арендаторите, програмата иска: доставяне на селскостопански машини от общините, които да ги дават под наем на селяните на костуеми цени; образуване на селски сдружения за купуване на тор, дренажни тръби, семена и т. н. и за продажба на продуктите; от-

меняване на данъка, събиран при прехвърляне на поземлена собственост, чиято стойност не надминава 5000 фр.; арбитражни комитети по ирландски образец за понижаване на прекомерно високата аренда и за обезщетяване на оттеглящите се арендатори и изполичари (*métayers*) за извършените от тях подобрения на поземления участък; отменяване на член 2102 на *Code civil**, който дава на земевладелеца заложно право върху реколтата, и отменяване правото на кредиторите да налагат запор върху растящата реколта; установяване на един неподлежащ на запориране минимум от земеделски сечива, реколта, семена, тор, работен добитък, с една дума, от всичко, което е необходимо на селянина да води своето стопанство; ревизиране на отдавна остарелия общ поземлен кадастър, а дотогава — локално ревизиране във всяка община; накрай, безплатно селскостопанско специално образование и създаване на селскостопански опитни станции.

Виждаме, че исканията в интерес на селяните — исканията в полза на работниците тук засега не ни интересуват — не отиват много далеч. Една част от тях са вече осъществени в други страни. Арбитражните съдилища за арендаторите изрично са изградени по ирландски образец. Селските сдружения съществуват вече в областите край Рейн. Ревизирането на кадастърта е в цяла Западна Европа постоянно добро пожелание на всички либерали и дори на бюрократите. Останалите точки на програмата също могат да бъдат осъществени, без да се нанесе особена вреда на съществуващия капиталистически строй. Казваме това само да характеризираме програмата, а не като упрек — напротив.

С тази програма партията постигна сред селяните от най-различните области на Франция такива големи успехи, че — апетитът идва с яденето — нашите френски другари решиха да я нагодят още повече към вкуса на селяните. При това те чувстваваха, разбира се, че тръгват по опасен път. Как може да се помогне на селянина — на селянина не като бъдещ пролетарий, а като сегашен селянин собственик, — без да се нарушат основните принципи на общата социалистическа програма? За да се предотврати това възражение, новите практически предложения се предхождаха от теоретически мотиви, в които се прави опит да се докаже, че в социалистическите принципи влиза защитата на дребната селска собственост от гибел при капиталистическия начин на производство, макар на самите автори да е съвсем ясно, че тази гибел е неизбежна. Тези мотиви, както и самите искания, приети през септември тая година на Нантския конгрес, ще разгледаме сега по-подробно.

* — Гражданския кодекс. *Ред.*

Мотивите започват така:

„Като взема под внимание, че съгласно дословния текст на общата програма на партията производителите могат да бъдат свободни само доколкото притежават средствата за производство;

като взема под внимание, че макар в областта на индустрията тези средства за производство да са достигнали вече такава степен на капиталистическа централизация, че могат да бъдат върнати на производителите само в колективна или обществена форма, все пак — поне в съвременна Франция — това съвсем не е така в областта на селското стопанство, където средството за производство, именно земята, в твърде много места се намира още като индивидуална собственост в ръцете на отделните производители;

като взема под внимание, че макар това положение, характеризиращо се с парцелната собственост, да е неизбежно обречено на гибел (*est fatalement appelé à disparaître*), все пак социализмът не трябва да ускорява тази гибел, защото неговата задача не е да отдели собствеността от труда, а, обратно, да съедини в едни и същи ръце тези два фактора на всяко производство, чиято разделяне води към робство и мизерия на сведенияте до пролетарии работници;

като взема под внимание, че ако, от една страна, дълг на социализма е да направи отново селскостопанските пролетарии собственици — в колективна или обществена форма — на големите имения след експроприране на сегашните им безделни собственици, то, от друга страна, не по-малко повелителен негов дълг е да защитава парцелната собственост на живеещите от своя труд селяни срещу фиска, лихваря и посегателствата на нововъзникналите едри земевладелци;

като взема под внимание, че е целъсообразно тази защита да се разпрости и върху ония производители, които под името арендатори или изпочичари (*métayers*) обработват чужда земя и които, дори когато експлоатират наемници, са до известна степен принудени да вършат това от тежестта над тях самите експлоатация —

Работническата партия — която противоположно на анархистите не разчита за преобразуването на обществения строй на разрастването и разпространяването на мизерията, а очаква освобождението на труда и на обществото изобщо само от организацията и съвместните усилия на работниците както от града, така и от селото, от завземането на изпълнителната и законодателната власт от тях — прие следната аграрна програма, за да обедини всички елементи на селското производство и всички видове дейност, които на различни юридически основания експлоатират земята на страната, за съвместна борба против общия враг: феодализма.

Нека разгледаме сега тези „мотиви“ малко по-подробно.

Преди всичко положението във френската програма, че свободата на производителя предполага притежаването на средствата за производство, трябва да бъде допълнено с непосредствено следващото положение, че собствеността върху средствата за производство е възможна само в две форми — или като индивидуална собственост, която никога и никъде не е съществувала като обща форма за всички производители и която промишленият прогрес с всеки изминат ден прави все повече невъзможна, или като обща собственост, т. е. във форма, чиито материални и интелектуални предпоставки са създадени вече от самото развитие на капиталистическото общество; че следователно трябва да се води борба за преминаването на средствата за производство в *обща* собственост с всички средства, които се намират в разпореждане на пролетариата.

Следователно общото притежаване на средствата за производство се поставя в програмата като единствената главна цел, която трябва да се преследва. И то не само в промишлеността, където почвата е вече подготвена, а навсякъде, следователно и в земеделието. Съгласно програмата индивидуалната собственост никога и никъде не е съществувала като форма, обща за всички производители; тъкмо затова и защото промишленият прогрес и без това я премахва, социализмът няма интерес да я поддържа, а да я премахне; защото там, където и доколкото съществува, тя прави общата собственост невъзможна. Щом се позоваваме на програмата, трябва да се позоваваме на цялата програма, което съществено променя цитираното от нантските мотиви положение, защото поставя изразената в него общоисторическа истина в зависимост от такива условия, само при които тази истина може да бъде валидна сега за Западна Европа и Северна Америка.

Притежаването на средствата за производство от отделните производители днес не им дава вече истинска свобода. Занаятът в градовете е вече разорен, а в такива големи градове като Лондон е дори съвсем изчезнал, заместен от едрата индустрия, потогонната система и жалките, живеещи от фалити шарлатани. Преживяващият от своето стопанство дребен селянин нито притежава сигурно своето парче земя, нито е свободен. Той, както и неговата къща, неговият стопански двор, неговите малко ниви принадлежат на лихваря; съществуването му е по-несигурно от съществуването на пролетария, който поне от време на време преживява спокойни дни, което никога не се случва на измъчения, заробен от дългове селянин. И да зачеркнете член 2102 на Гражданския кодекс и да осигурите на селянина със закон един неподлежащ на запориране минимум от земеделски сечива, добитък и т. н., вие няма да го спасите от безизходното положение, което го принуждава да продава „доброволно“ своя добитък, да продава себе си телом и духом на лихваря, за да получи последна отсрочка. Опитът ви да защитите собствеността на дребния селянин защитава не неговата свобода, а само особената форма на неговото робство; той продължава едно положение, при което селянинът не може нито да живее, нито да умре; затова позоваването на първия абзац от вашата програма тук е съвсем неуместно.

В мотивите се казва, че в днешна Франция средството за производство, именно земята, в твърде много места се намира още като индивидуална собственост в ръцете на отделните производители; задачата на социализма обаче не била да отдели собствеността от труда, а, обратното, да съедини в едни и същи ръце тези два фактора на всяко производство. — Както вече отбелязахме, последното

в такава обща форма съвсем не е задача на социализма; неговата задача по-скоро е да предаде средствата за производство на производителите като *обща собственост*. Изпуснем ли това изпредвид, горното положение направо ни води до погрешната мисъл, че социализмът е призван да превърне сегашната мнима собственост на дребния селянин върху неговите ниви в действителна, т. е. да превърне дребния арендатор в собственик, а затъналия в дългове собственик — в свободен от дългове собственик. Социализмът, разбира се, има интерес да изчезне тази фалшива привидност на селската собственост, но не по този начин.

Във всеки случай стига се дотам, че в мотивите направо се заявява, че дълг на социализма, и то негов повелителен дълг е

„да защитава парцелната собственост на живеещите от своя труд селяни срещу фиска, лихваря и посегателствата на нововъзникналите едри земевладелци“.

С това мотивите възлагат на социализма повелителния дълг да извърши нещо, което в предишния абзац те са обявили за невъзможно. Те му възлагат да „защищава“ парцелната собственост на селяните, макар сами да твърдят, че тази собственост е „неизбежно обречена на гибел“. Фискът, лихварят, нововъзникналите едри земевладелци — какво са те, ако не само инструментите, с които капиталистическото производство осъществява тази неизбежна гибел? С какви средства „социализмът“ трябва да защитава селянина от това триединство, ще видим по-долу.

Но трябва да се защитава собствеността не само на дребния селянин. Наред с това е

„целесъобразно тази защита да се разпростре и върху ония производители, които под името арендатори или изпозичари (*métayers*) оръбват чужда земя и които дори когато експлоатират надничари, с известна степен принудени да вършат това от тегнещата над тях самите експлоатации.“

Тук минаваме вече на съвсем особена почва. Социализмът е специално насочен против експлоатацията на наемния труд. А тук се обявява за повелителен дълг на социализма да защитава френските арендатори, „когато *експлоатират* надничари“ — така е казано дословно! И то, защото тези арендатори били до известна степен принудени да вършат това от „тегнещата над тях самите експлоатация!“

Колко лесно и приятно е да се плъзгаш надолу, щом вече си се озовал веднъж върху наклонената плоскост! Ами ако едрият и средният немски селянин отиде при френските социалисти и ги помолди да ходатайствуват пред ръководството на германската партия Социалдемократическата партия на Германия да го подкрепи в експлоатацията на неговите ратаи и ратайкини, позовавайки се на „тегнещата

над тях самите експлоатация“ от страна на лихваря, бирника, спекуланта със зърнени храни и търговеца на добитък — какво ще му отговорят те? И кой гарантира, че и нашите едри земевладелци няма да пратят при тях граф Каниц (нали и той внесе аналогично предложение за държавен монопол на зърнените храни) и също да молят социалистите за защита при експлоатацията на селскостопанските работници, позовавайки се на „тегнешката над тях самите експлоатация“ от страна на борсата, лихваря и спекуланта със зърнени храни?

Трябва впрочем да кажем, че нашите френски приятели далеч нямат лош умисъл, както може да изглежда. Горният абзац има предвид само един съвсем особен случай, а именно: в Северна Франция, както и в нашите произвеждащи захарно цвекло райони, на селяните се дава под наем земя със задължението да отглеждат захарно цвекло при крайно тежки условия: те трябва да продават цвеклото на определена фабрика и по установена от нея цена, трябва да купуват определени семена, да влагат определено количество строго предписан тор и на всичко отгоре са безсрамно мамени при предаването на цвеклото. Всичко това е добре познато и на нас в Германия. Но ако френските социалисти са имали намерение да вземат под своя защита именно тази категория селяни, те е трябвало да кажат това направо и изрично. Така, както е формулиран сега — съвсем общо, — този абзац е пряко нарушение не само на френската програма, но и на основния принцип на социализма изобщо, и нека неговите автори се сърдят на себе си, ако тази небрежна редакция бъде използвана от най-различни среди в нежелателен за тях смисъл.

На същото превратно тълкуване се поддават и заключителните думи на мотивите, според които социалистическата работническа партия има задачата

„да обедини всички елементи на селското производство и всички видове дейност, които на различни юридически основания експлоатират земята на страната, за съвместна борба против общия враг: феодалното земевладение“.

Аз решително отричам, че социалистическата работническа партия на която и да било страна има задачата да приема в своите редове освен селските пролетарии и дребните селяни още и средните и едрите селяни или дори арендаторите на големи имения, капиталистическите скотовъдци и другите капиталистически експлоататори на земята на страната. Феодалното земевладение може да е общ враг за всички тях. По някои въпроси ние можем да вървим заедно с тях, за определени цели можем известно време да се борим на тяхна страна. В нашата партия можем да приемаме отделни лица от всяка об-

ществена класа, но в никой случай групи, представляващи интересите на капиталистите, средната буржоазия или средните селяни. И тук няма толкова лош умисъл, както може да изглежда; за всичко това авторите очевидно съвсем не са помислили; но за съжаление страстта към обобщаване ги е подвела, и нека не се чудят, ако се хващат за думите им.

След мотивите идват новоприетите допълнения към самата програма. Те издават същата небрежност на редакцията, както и мотивите.

Пунктът, според който общините трябва да се снабдяват със селскостопански машини и да ги дават под наем на селяните на костуема цена, се променя в смисъл, че, първо, общините получават за тази цел субсидия от държавата, и, второ, те трябва да оставят машините в разпореждане на дребните селяни безплатно. От тази нова отстъпка дребните селяни, чиито ниви и начин на водене на стопанството не позволяват да се използва голямо количество машини, няма особено да прокопсат.

По-нататък:

„Заместване на всички съществуващи косвени и преки данъци с един единствен прогресивен данък върху всички доходи над 3 000 франка.“

Подобно искане от дълги години се среща в почти всяка социалдемократическа програма. Но това, че то се издига специално в интерес на дребните селяни, е ново и доказва само колко зле е преценено истинското му значение. Да вземем например Англия. Там държавният бюджет възлиза на 90 милиона фунта стерлинги. От тях 13 1/2 до 14 милиона постъпват от подоходния данък, от останалите 76 милиона малка част постъпва от облагане на деловите операции (поща, телеграф и гербов налог), но далеч преобладаващата част — от данъците върху предметите за масово потребление, от постоянното късане на малки — незабележими, обаче даващи в последна сметка много милиони — части от доходите на всички граждани, но предимно на бедните. И в съвременното общество едва ли е възможно държавните разходи да се покриват по друг начин. Да приемем, че всички тези 90 милиона се събират в Англия чрез пряко прогресивно облагане на доходите от 120 ф. ст. (3 000 фр.) и нагоре. Средното годишно натрупване, годишното увеличение на цялото национално богатство през 1865—1875 г. е възлизало според Джи-фън на 240 милиона фунта стерлинги. Да допуснем, че сега то е равно на 300 милиона годишно; едно данъчно бреме от 90 милиона би погълнало в такъв случай почти една трета от цялото натрупване. С други думи, нито едно правителство освен социалистическо не може да предприеме нещо подобно; когато социалистите дойдат

на власт, те ще трябва да проведат такива мероприятия, при които тази данъчна реформа ще фигурира само като моментно, съвсем незначително частична плащане и при които пред дребните селяни ще се открият съвсем други перспективи.

Авторите на програмата, изглежда, разбират сами, че селяните ще трябва дълго да чакат тази данъчна реформа, и затова „засега“ (en attendant) им обещават:

„Отменяване на поземления данък за всички живеещи от своя труд селяни и намаляване на този данък за всички ипотекирани земи.“

Втората половина на това искане може да се отнася само за *по-големите* селски имоти, които семейството не може да обработва самò; следователно те е изгодно пак за ония селяни, които „експлоатират надничари“.

По нататък:

„Свобода на лова и риболова без всякакви ограничения освен ония, които се налагат от необходимостта да се пазят дивечът, рибата и посевите.“

Това звучи много популярно, но втората част на фразата унищожава първата. Колко зайци, яребици, шуки и шарани се падат и сега на всяко селско семейство в цялата мера? Толкова много ли, че на всеки селянин да може да се даде повече от *един* ден за лов и риболов в годината?

„Намалвяване на законната и обичайната лихва“ —

следователно нови закони против лихварството, нов опит да се проведе една полицейска мярка, която от 2 000 години винаги и навсякъде се проваляла. Изпадне ли дребният селянин в положение, когато прибъгването до лихваря е за него по-малкото зло, лихварят винаги ще намери начин да го ограби, без да попадне под действието на закона против лихварството. Тази мярка би могла в най-добрия случай да послужи за успокояването на дребния селянин, но полза няма да му донесе; напротив, тя ще затрудни получаването на кредит тъкмо тогава, когато той ще има най-голяма нужда от него.

„Безплатно лекуване и отпускане на лекарства на костюеми цени“ —

това във всеки случай не е специално селско искане; германската програма отива по-далеко и иска и безплатни лекарства.

„Обезщетяване на семействата на призованите запасни войници, докато трае службата им“ —

това вече съществува в Германия и Австрия, макар и в крайно незадоволителна форма и също не е специално селско искане.

„Намаляване таксите за превозване на тор, селскостопански машини и продукти“ —

това, общо взето, е вече прокарано в Германия, и то главно в интерес на... едрите земевладелци.

„Незабавна подготовка за съставяне на план за обществени работи за подобряване на почвата и повдигане на селскостопанското производство“ —

всичко това не излиза извън рамките на неопределеността и хубавите обещания и също е от интерес преди всичко за едрото земевладение.

С една дума, след цялата голяма теоретическа претенциозност на мотивите практическите предложения на новата аграрна реформа съвсем не ни обясняват как френската Работническа партия възнамерява да запази парцелната собственост на дребните селяни, която по собствения ѝ израз е неизбежно обречена на гибел.

II

В едно нашите френски другари са безусловно прави: какъвто и да било траен преврат във Франция е невъзможен *против волята* на дребния селянин. Струва ми се само, че в своя опит да се приближат до селянина, те не насочват усилията си в правилната насока.

Както изглежда, те изхождат от стремежа да спечелят дребния селянин колкото може по-скоро, ако е възможно още за следващите общи избори. Те могат да се надяват да постигнат това само посредством много рисковани широки обещания, за чието обосноваване са принудени да пуснат в ход още по-рисковани теоретични съображения. Ако се вгледаме обаче по-отблизо, ще видим, че тези широки обещания противоречат сами на себе си (обещание да се поддържа едно положение, което веднага се обявява за неизбежно обречено на гибел) и че отделните мерки или са съвсем неефикасни (закони против лихварството), или са общи работнически искания, или такива, които са в интерес и на едрото земевладение, или, най-сетне, съвсем не са от полза за дребния селянин; така че чисто практическата част на програмата сама поправя първоначалната неуместна претенциозност и свежда страшните наглед големи думи на мотивите до фактически безобидни мероприятия.

Ще кажем направо: при предразсъдъците, които произтичат от цялото икономическо положение на дребния селянин, от неговото възпитание и изолиран начин на живот и които се подхранват от буржоазния печат и едрите земевладелци, ние можем да спечелим много скоро масата на дребните селяни само ако им обещаем нещо, за което сами знаем, че не можем да го изпълним. Ние трябва да

им обещаем именно не само да защитаваме тяхната собственост при всички обстоятелства срещу всички надигащи се против нея икономически сили, но и да я освободим от тежестите, с които тя сега е обременена: да превърнем арендатора в свободен собственик, а изнемогващия от ипотеките собственик да освободим от неговите дългове. Дори да можехме да направим това, ние пак бихме били там, откъдето неизбежно отново ще се развият днешните отношения. Ние не бихме освободили селянина, а само бихме отсрочили за кратко време неговата гибел.

Но съвсем не е в наш интерес да спечелим селянина на своя страна още днес, за да го загубим утре, когато няма да можем да изпълним обещанията си. Селянинът, който очаква от нас да увековечим неговата парцелна собственост, не ни е нужен като член на партията, така както и дребният майстор-занаятчия, който иска да увековечи своето положение като майстор. Мястото на такива хора е при антисемитите. Нека идат при тях, нека получават от тях обещания за спасяване на дребното им стопанство; когато узнаят там колко струват тези блестящи фрази и какви мелодии свирят антисемитските цигулки, обещавайки им райско блаженство, тогава те все повече и повече ще почнат да разбират, че ние, които обещаваме по-малко и търсим спасение в съвсем друга посока, сме все пак по-надеждни хора. Ако във Франция имаше такава шумна антисемитска демагогия, както у нас, французите едва ли щяха да направят нантската грешка.

Какво е нашето отношение към дребните селяни? И как трябва да постъпим с тях в деня, когато държавната власт ще бъде в наши ръце?

Първо, безусловно правилно е положението на френската програма, че ние предвиждаме неизбежната гибел на средния селянин, но в никой случай не сме призвани да я ускорим със своята намеса.

И, второ, очевидно е също, че когато държавната власт бъде в наши ръце, ние няма да мислим за насилственото експроприиране на дребните селяни (безразлично дали със или без обезщетение), както ще бъдем принудени да направим с едрите земевладелци. Нашата задача по отношение на дребните селяни се състои преди всичко в това, да превърнем тяхното частно производство, тяхната собственост в кооперативна, но не насилствено, а с пример и предлагане на обществена помощ за тази цел. И тогава ние ще имаме, разбира се, достатъчно средства, за да посочим на дребния селянин изгоди, които би трябвало да му бъдат ясни и сега.

Още преди близо 20 години датските социалисти, в чиято страна има само *един* същински град, Копенхаген, така че извън него те трябва да водят пропаганда почти изключително сред селяни, изра-

ботиха подобни планове. Селяните на едно село или енория — в Дания има много големи еднолични стопанства — трябваше да съединят земите си в едно голямо имение, да го обработват за обща сметка и да делят добива пропорционално на вложената земя, пари и труд. В Дания дребното земевладение играе само второстепенна роля. Но ако приложим тая идея към област на парцелно стопанство, ще намерим, че при съединяване на парцелите и водене на едро стопанство върху цялата им площ една част от заетите досега работни ръце става излишна; в това спестяване на труд именно се състои едно от главните предимства на едрото стопанство. Заестот за тези работни ръце може да се намери по два начина: или да се дадат в разпореждане на селската кооперация и други участъци земя от съседните големи имения, или пък да им се дадат средства и възможност за промишлена странична работа по възможност и предимно за собствено потребление. В двата случая те ще бъдат поставени в по-добро икономическо положение и това ще осигури същевременно на централната обществена власт необходимото влияние, за да издигне постепенно селската кооперация в една по-висша форма и да изравни правата и задълженията както на кооперацията изобщо, така и на отделните ѝ членове с правата и задълженията на останалите части на цялото общество. Как ще се осъществи това в подробност във всеки отделен случай, ще зависи вече от обстоятелствата на дадения случай и от обстоятелствата, при които ще завоюваме политическата власт. Така ние ще бъдем може би в състояние да предложим на тези кооперации още по-големи предимства: поемане на целия им ипотекарен дълг от народната банка при голямо намаление на лихвения процент; заеми от обществените средства за организиране на едро производство (заеми не непременно или предимно в пари, но и в необходимите продукти: машини, изкуствен тор и т. н.) и други предимства.

При всичко това най-важното е да се разясни на селянина, че ние можем да спасим, да запазим неговата къща и неговите ниви само като ги превърнем в кооперативна собственост и кооперативно производство. Именно едноличното стопанство, обусловено от едноличната собственост, води селяните към гибел. Ако държат упорито на своето еднолично стопанство, те неизбежно ще загубят и къща, и стопански двор и техният остарял начин на производство ще бъде изгласан от капиталистическото едро стопанство. Така стои въпросът. И ето че идваме ние и даваме на селяните възможност да водят сами едро стопанство не в полза на капиталистите, а в своя собствена обща полза. Не може ли да се разясни на селяните, че това е в техен собствен интерес, че то е единственото им средство за спасение?

Ние никога не можем да обещаем на дребните селяни да поддържаме тяхната еднолична собственост и еднолично стопанство срещу превъзходящите сили на капиталистическото производство. Ние можем да им обещаем само, че няма да се месим против волята им в имуществените им отношения. Ние можем по-нататък да съдействуваме борбата на капиталистите и едрите земевладелци против дребните селяни да се води и сега по възможност с по-малко несправедливи средства и по възможност да се пречи на открития грабеж и измама, които се срещат прекалено често. В това ще успяваме само по изключение. При развития капиталистически начин на производство никой не знае къде свършва честността и къде почва мошеничеството. Но винаги ще има голямо значение дали политическата власт е на страната на измамника или на измамения. Ние обаче стоим решително на страната на средния селянин; ние ще опитаме всичко възможно, за да направим участта му по-поносима, да улесним преминаването му към кооперацията, ако той се реши на това, и дори да му дадем време да си помисли върху своя парцел, ако не може да вземе още това решение. Ние ще направим това не само защото гледаме на живеещия от своя труд дребен селянин като на виртуално принадлежащ към нас, но и изхождайки от непосредствените интереси на партията. Колкото по-голям е броят на селяните, на които ще спестим действителното превръщане в пролетарии и които ще можем да спечелим на своя страна още като селяни, толкова по-бързо и полесно ще се осъществи общественият преврат. Няма защо да чакаме този преврат дотогава, докато капиталистическото производство се развие навсякъде в своите крайни форми, докато и последният дребен занаятчия и последният дребен селянин станат жертва на едрото капиталистическо производство. Материалните жертви, които ще трябва в това отношение да се принесат от обществените средства в интерес на селяните, могат от гледище на капиталистическата икономика да изглеждат просто хвърлени на вятъра пари, но те ще бъдат всъщност отлично приложение на капитала, защото ще спестят, може би, десет пъти по-голяма сума при разходите за общественото преустройство изобщо. Следователно в този смисъл ние можем да бъдем твърде либерални към селяните. Тук не е мястото да влизаме в подробности, да правим определени предложения в тази насока; тук може да става дума само за общите положения.

И така, ние не бихме могли да направим не само на партията, но и на самите дребни селяни по-лоша услуга от тази, да им дадем обещания, които биха давали макар и най-малък повод да се помисли, че възнамеряваме да запазим за дълго време парцелната

собственост. Това би значело направо да се прегради пътят на селяните към освобождение и да се принизи партията до равнището на кресливия антисемитизъм. Напротив. Дълг на нашата партия е все отново и отново да разяснява на селяните абсолютната безнадеждност на тяхното положение, докато господствува капитализмът, абсолютната невъзможност да се запази тяхната парцелна собственост като такава, абсолютната сигурност, че капиталистическото едро производство ще смаже тяхното безсилно, остаряло дребно стопанство, както железницата — ръчната количка. Така ние ще действаме съобразно с неизбежното икономическо развитие, а то ще проясни мозъците на дребните селяни, за да разберат нашите думи.

Впрочем не мога да приключа този въпрос, без да изразя убеждението, че и авторите на Нантската програма по същество са на същото мнение като мен. Те са прекалено разумни, за да не разбират, че и намиращата се сега в парцелна собственост земя ще премине в обща собственост. Те сами признават, че парцелната собственост е обречена на изчезване. Съставеният от Лафарг доклад на Националния съвет пред Нантския конгрес също напълно потвърждава този възглед. Той е публикуван на немски в берлинския „Soz aldemokrat“ от 18 октомври тази година.⁵⁰⁴ Самата противоречивост на формулировките в Нантската програма издава, че в действителност авторите ѝ не казват това, което искат да кажат. Ако не бъдат разбрани и с изказванията или почне да се злоупотребява, както вече стана в действителност, за това, разбира се, са виновни те самите. Във всеки случай те ще трябва да разяснят по-подробно своята програма, а следващият френски конгрес ще трябва да я ревизира основно.

Да преминем сега към по-едрите селяни. Тук ние виждаме — главно в резултат на наследствените делби, но също и на обременеността с дългове и принудителните продажби на земя — една цяла мострена карта от междинни степени — от парцелния селянин до едрия селянин, който е запазил и дори увеличил стария си участък земя. Там, където средният селянин живее сред парцелни селяни, той не се отличава съществено от тях по своите интереси и възгледи; собственият му опит не може да не му показва колко много от подобните нему са изпаднали вече в положението на дребните селяни. Но там, където преобладават средните и едрите селски стопани и където воденето на стопанството навсякъде изисква помощта на ратаи и ратайкини, работата стои съвсем другояче. Една работническа партия трябва, разбира се, да отстоява на първо място интересите на наемните работници, т. е. на ратаите, ратайкините и надничарите; вече само поради това тя не може да дава на селяните каквито и да било обещания, които предполагат по-нататъш-

ното съществуване на наемното робство на работниците. Но докато съществуват едрите и средните селяни като такива, те не могат без наемни работници. И ако от наша страна би било просто глупост да даваме на парцелните селяни надежда за продължителното им съществуване като парцелни селяни, то да обещаваме същото на едрите и средните селяни би граничило вече направо с измяна.

Тук пак има сходство с градските занаятчии. Макар те да са разорени вече повече от селяните, все пак между тях все още се намират такива, които покрай чираци държат и калфи или при които чираци вършат работа на калфи. Нека ония от тези майстори занаятчии, които искат да увековечат своето положение, отидат при антисемитите, докато се убедят, че и там няма да им помогнат. Останалите, които съзнават неизбежната гибел на своя начин на производство, идват при нас, но са готови да споделят в бъдеще съдбата, която чака всички други работници. Същото е и с едрите и средните селяни. Техните ратаи, ратайкини и надничари ни интересуват, разбира се, много повече от тях. Ако тези селяни искат да им гарантираме по-нататъшното съществуване на тяхното стопанство, ние съвсем не можем да им предложим това. Тяхното място тогава е при антисемитите, членовете на селския съюз и подобните на тях партии, които намират удоволствие в това, да обещават всичко и да не изпълняват нищо. Ние знаем добре икономическата истина, че едрият и средният селянин също неизбежно ще загине от конкуренцията на капиталистическото стопанство и на евтиното задморско производство на зърнени храни, което се доказва от растящите дългове и повсеместно наблюдавания упадък и на тези селяни. Против този упадък ние не можем да направим нищо, освен да препоръчаме и тук обединяването на стопанствата в кооперации, в които би могло все повече и повече да се премахва експлоатацията на наемния труд и които биха могли да бъдат постепенно превърнати в имащи еднакви права и задължения съставни части на великата общонационална производителна асоциация. Ако тези селяни осъзнаят неизбежната гибел на техния сегашен начин на производство и направят необходимите изводи от това, те ще дойдат при нас и наш дълг ще бъде да улесним според силите си и тяхното преминаване към новия начин на производство. В противен случай ще трябва да ги предоставим на собствената им съдба и да се обърнем към техните наемни работници, при които, разбира се, ще намерим съчувствие. От насилствена експроприация ние и тук вероятно ще се откажем, но ще можем, впрочем, да разчитаме на това, че икономическото развитие ще вразуми и тези корави глави.

Съвсем просто стои работата само с едрото земевладение. Тук имаме неприкрито капиталистическо предприятие, а щом е тъй, не можем да имаме каквито и да било скрупули. Пред нас тук е масата на селските пролетарии и нашата задача е ясна. Щом нашата партия завоюва държавната власт, тя ще трябва просто да експроприира едрите земевладелци, както и промишлените фабриканти. Дали тази експроприация ще стане със или без обезщетение, ще зависи до голяма степен не от нас, а от обстоятелствата, при които ще дойдем на власт, и особено от поведението на самите господа едри земевладелци. Ние съвсем не гледаме на едно обезщетение като на недопустимо при всички обстоятелства; Маркс ми е казал — и колко често! — като свое мнение, че бихме се отървали най-евтино, ако можем да изкупим цялата банда. Но тук това не ни интересува. Върнатите по този начин на обществото големи имения ние ще предадем за използване под контрола на обществото на селскостопанските работници, които и сега ги обработват и които тогава ще бъдат организирани в кооперации. При какви условия — това сега не може още да се каже. Във всеки случай превръщането на капиталистическото стопанство в обществено тук вече е напълно подготвено и може да бъде осъществено изведнъж, както например при заводите на г. Круп или г. фон Щум. И примерът на тези земеделски кооперации ще убеди в предимствата на кооперативното едро стопанство и последните може би още съпротивяващи се парцелни селяни, а вероятно и някои едри селяни.

Тук следователно можем да разкрием пред селските пролетарии също такава блестяща перспектива, каквато се усмихва на индустриалните работници. И затова да спечелим на наша страна селскостопанските работници от източноелбска Прусия за нас е само въпрос на време, и то на най-късо време. А когато източноелбските селскостопански работници бъдат с нас, веднага в цяла Германия ще поведе друг вятър. Фактически полукрепостното положение на източноелбските селскостопански работници е главната основа на господството на пруските юнкери, а с това и на специфично пруското господство в Германия. Именно източноелбските юнкери — все повече и повече затъващи в дългове, обедняващи, водещи паразитно съществуване на държавна и частна сметка и именно затова толкова по-силно вкопчващи се в своето господство — създадоха и поддържат специфично пруския характер на бюрокрацията и на офицерския състав на армията; тяхното високомерие, ограниченост и арогантност направиха Германската империя на пруската нация — при цялата очевидност на това, че в момента тя е неизбежна като единствено осъществимата сега форма на национално единство — тъй омразна в страната и тъй малко уважавана в чужбина, въпреки

всичките ѝ блестящи победи. Властта на тези юнкери почива върху това, че на компактната територия на седемте старопруски провинции, т. е. на близо една трета от територията на цялата империя, те разполагат с поземлената собственост, която тук се съпътствува от обществената и политическата власт, и не само с поземлената собственост, но посредством захарните и спиртоварните фабрики и с най-важните промишлени отрасли на тая област. Нито едрите земевладелци, нито едрите индустриалци в останалата част на Германия се намират в такава благоприятно положение; нито едните, нито другите разполагат с цяло кралство. Те са пръснати върху обширно пространство и водят конкурентна борба за икономическо и политическо надмощие както помежду си, така и с другите заобикалящи ги обществени елементи. Но това могъщество на пруските юнкери все повече и повече губи своята икономическа основа. Дълговете и обедняването въпреки цялата държавна помощ (а от времето на Фридрих II последната влиза във всеки редовен юнкерски бюджет) и тук се разпространяват неударжимо; само санкционираните от законодателството и обичая фактически полукрепостни отношения и обусловената от тях възможност за безгранична експлоатация на селскостопанските работници държат потъващото юнкерство все още на повърхността. Хвърлете семената на социалдемократията сред тези работници, въодушевете ги и ги сплотете на борба за техните права и ще се свърши с господството на юнкерите. Голямата реакционна сила, която представлява за Германия същия варварски, завоевателен елемент, какъвто руският царизъм — за цяла Европа, ще изчезне като пробит мехур. „Елитните полкове“ на пруската армия ще станат социалдемократически и тогава ще стане такава изменение в съотношението на силите, в което е заложена предпоставката за пълен преврат. Но именно затова спечелването на източноелбските селски пролетарии на наша страна има далеч по-важно значение от спечелването на западногерманските дребни селяни или дори на южногерманските средни селяни. Тук, в източноелбска Прусия, е нашето решаващо бойно поле и затова правителството и юнкерството ще положат всички усилия, за да преградят достъпа ни тук. И ако — както ни заплашват — се стигне до нови насилствени мерки, за да се попречи на разрастването на нашата партия, това ще стане преди всичко, за да се ограда източноелбският селски пролетариат от нашата пропаганда. За нас това е безразлично. Ние все пак ще го спечелим на наша страна.

⁵⁰² Произведението „Селският въпрос във Франция и Германия“, което представлява извънредно важен документ на марксизма по аграрния въпрос, било написано от Енгелс между 15 и 22 ноември 1894 г. за списание „Neue Zeit“. Като

непосредствен повод за неговото написване послужили опортюнистическите изказвания на Фолмар по аграрния въпрос и преди всичко неговият съдоклад за аграрната програма на Франкфуртския конгрес на германската социалдемократия от 25 октомври 1894 г. (виж бележка 500). Обосновавайки предложенията от негомероприятия, Фолмар се позовавал на аграрната програма на френските социалисти, твърдейки, че тя била одобрена от Енгелс. Енгелс, който преди това вече бил опровергал подобно твърдение (виж настоящия том, стр. 485—486), сметнал за необходимо да изложи в специална статия основите на революционната пролетарска позиция по селския въпрос и да разкритикува опортюнистическите възгледи на Фолмар, както и отстъпленията от теорията на марксизма, допуснати в аграрната програма на френските социалисти, която била приета на Марсилския конгрес (септември 1892 г.) и допълнена на Нантския конгрес (септември, 1894 г.).

Статията на Енгелс била удар не само върху германския и френския, но и върху международния опортюнизъм. В Германската социалдемократическа партия под влияние на критиката на Енгелс позицията на Фолмар, между другото и по аграрния въпрос, била осъдена в предконгресната дискусия и на следващия Бреславски конгрес, състоял се в 1895 г. По-късно обаче в резултат на засилването на опортюнистическите тенденции в партията на II Интернационал възгледите на Енгелс по въпроса за отношението на работническата класа към селяните не само не били развити, но и били подменени с различни вулгарни реформистки и ревизионистки концепции по аграрния въпрос. Против тези концепции решително се борел В. И. Ленин, който защищавал чистотата на марксистското учение и го развивал по-нататък.

Докато Енгелс бил жив, статията „Селският въпрос във Франция и Германия“ била препечатана в полското списание „Przedewit“, кн. 12 от 1894 г. под заглавие „Селският въпрос“.

През февруари 1903 г. началото на статията на Енгелс (виж настоящия том, стр. 489—493) било преведено на руски от В. И. Ленин във връзка с подготовката за лекциите по аграрния въпрос, които той четял в Руската висша школа по обществени науки в Париж (публикацията на ръкописа по този превод, който се пази в Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС, виж в Ленинский сборник XIX, стр. 295—300). Лениновият превод на първата част на статията на Енгелс, както и на отделни нейни места, е общо взето възпроизведен в настоящото издание. Първото руско отделно издание на произведението на Енгелс излязло през 1904 г. в Женева под редакцията и с предговор на Г. В. Плеханов. — 487.

⁵⁰³ От 24 до 28 септември 1892 г. в Марсилия се състоял X конгрес на Френската работническа партия. Конгресът разгледал въпросите за положението и дейността на партията, за празнуването на Първи май, за участието в Международния социалистически работнически конгрес в Цюрих през 1893 г., за участието в предстоящите парламентарни избори и други.

Най-важната точка от дневния ред на конгреса бил въпросът за работата в селото, тъй като селското движение в страната било в подем и партията се стремела да спечели подкрепата на селяните в парламентарните избори. Конгресът приел аграрната програма, в която се издигали редица конкретни искания в интерес на селския пролетариат и дребните селяни. Но програмата съдържаля и редица отстъпления от социалистическите принципи и известни отстъпки на дребнобуржоазните илюзии и собственическите настроения на селяните и дори на експлоататорските попълзновения на техните заможни слоеве. Тези грешки, които отразяват влиянието на опортюнистическите тенденции, били задълбочени в приетите на конгреса на партията в Нант мотиви към програмата и в допълнението към нея. — 493.

⁵⁰¹ Споменаваният от Енгелс доклад на Лафарг „Селската собственост и стопанското развитие“ бил публикуван в приложение към вестник „Sozialdemokrat“, бр. 38 от 18 октомври 1894 г. — 506.